

מכון ירושלים לחקר ישראל
המרכז למדיניות סביבתית
טייסדה של קן צדלס הרבסון

שינויים באופי החקלאות והכפר

עמדות תושבי המרחב הכפרי באזור המרכז

לריסה פליישמן
ערן פייטלסון
מנחם זלוצקי

מכון ירושלים לחקר ישראל
המרכז למדיניות סביבתית
מייסודה של קרן צ'רלס ה' רבסון

שינויים באופי החקלאות והכפר עמדות תושבי המרחב הכפרי באזור המרכז

לריסה פליישמן
ערן פייטלסון
מנחם זלוצקי

תשס"ט, 2009

פרסומי המרכז למדיניות סביבתית מס' 31

**שינויים באופי החקלאות והכפר
עמדות תושבי המרחב הכפרי באזור המרכז**

**לריסה פליישמן
ערן פייטלסון
מנחם זלוצקי**

המחקר נתמך על-ידי נקודת ח"ן – לקידום ערכי נוף וסביבה באזורים חקלאיים בישראל

www.nekudat-hen.org.il

פרסום זה רואה אור בסיוע קרן צ'רלס ה' רבסון, ניו-יורק.

הדברים הנאמרים הם על דעת המחברים בלבד.

עריכת לשון: שלמה ארד
עימוד ועיצוב: אסתי ביהם
הפקה והבאה לדפוס: חמוטל אפל

© 2009, מכון ירושלים לחקר ישראל

בית חי אלישר

רח' רד"ק 20, ירושלים 92186

© 2009, The Jerusalem Institute for Israel Studies

The Hay Elyachar House
20 Radak St. 92186 Jerusalem

<http://www.jiis.org.il>

E-mail: machon@jiis.org.il

על המחברים

לריסה פליישמן – דוקטור לגיאוגרפיה, ניהלה בעבר את מחלקת המחקר באגף שומת המקרקעין. משמשת כחוקרת בנושאי נופש בחיק הטבע, תיירות כפרית ושטחים פתוחים, ומורה מן החוץ במחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. מתמחה בתחומים: שטחים פתוחים, תכנון סביבתי, כלכלה סביבתית וגיאוגרפיה התנהגותית.

ערן פייטלסון – ראש ביה"ס למדיניות ציבורית באוניברסיטה העברית ופרופסור חבר במחלקה לגיאוגרפיה. מתמחה בתחום המדיניות הסביבתית, תכנון, תחבורה ומדיניות מים. נוסף לעבודתו האקדמית היה חבר במספר צוותי-תכנון לאומיים ואזוריים. יו"ר מועצת הגנים הלאומיים ושמורות הטבע.

מנחם זלוצקי – מוסמך האוניברסיטה העברית בירושלים. ראש אגף שטחים פתוחים במשרד להגנת הסביבה, חבר במועצה הארצית לתכנון ובנייה, בוועדה לשמירה על קרקע חקלאית ושטחים פתוחים, וחבר בוועדת היגוי לתכנון בר-קיימא של המרחב הכפרי. משמש כמורה מן החוץ בפקולטה למדעי החקלאות ואיכות הסביבה ברחובות.

תודות

עבודה זו לא הייתה מתאפשרת ללא תרומתם של רבים, ולכולם נתונה תודתנו:

לנקודת ח"ן – לקידום ערכי נוף וסביבה באזורים חקלאיים בישראל, על מימון המחקר.

תודה לעוזרת המחקר עדי וייס על ריכוז ואיסוף הנתונים. תודה לדר' שאול ציונית על הייעוץ הסטטיסטי.

תודה רבה לאיריס האן ודר' בנג'י היימן על הערותיהם המועילות לנוסח הסופי.

תודה לסגן ראש המועצה האזורית דרום השרון מר אילן שוהם, על המידע שהעמיד לרשות העבודה ועל הזמן שהקדיש לפגישות עמנו. תודה לרפי עשת, לחיים רוצקי, לאשר בן-עטיה, לספי אילת, לצפי פלד ולכל מי שהקדיש מזמנו לסייע לנו בארגון הסקרים.

נסיים בתודה מקרב לב לאנשי מכון ירושלים לחקר ישראל, המלווים את העבודה על כל היבטיה ולאורך כל הדרך: דר' עמיר אידלמן, גלית חזן, שלמה ארד, חמוטל אפל ואסתי ביהם.

תוכן העניינים

9	תקציר
15	1. מבוא
21	2. המועצה האזורית דרום השרון ויישובי המחקר
25	3. שיטות המחקר
25	3.1 אוכלוסיית המחקר
25	3.2 שיטת העבודה וכלי המחקר
27	3.3 ביצוע הסקרים
32	4. ממצאי המחקר
32	4.1 התפלגות המשיבים לפי מאפייני רקע
35	4.2 מעמד הנסקר ומאפייני מקורות-הכנסתו
44	4.3 הקשר בין מאפיינים דמוגרפיים-חברתיים לתעסוקתיים
	4.4 עמדות הנשאלים באשר למרכיבים המעצבים את היישובים
49	הכפריים והמרחב הכפרי
75	4.5 עמדות הנשאלים באשר לכיווני פיתוח במגזר הכפרי
88	4.6 הרצון להמשיך ולהתגורר ביישוב
89	4.7 החקלאות התיירותית כאפשרות
	4.8 עמדות בדבר כיווני פיתוח במגזר הכפרי כפונקציה של תפיסותיהם ומאפייניהם של הנשאלים
94	
107	5. עיקר הממצאים והמסקנות
107	5.1 הממצאים העיקריים
111	5.2 מסקנות והמלצות
117	מראי מקום
119	נספחים

תקציר

היישוב הכפרי בארץ והשטחים החקלאיים במרחב הכפרי, ידעו תמורות רבות בשני העשורים האחרונים. המרחב הכפרי באזור המרכז נחשף ללחצי פיתוח כבדים ביותר, וללחצים אלה יש השלכות מרחיקות לכת, המתבטאות בשינוי דפוסי התעסוקה ובייעוד הקרקע החקלאית למטרות עסקיות לא-חקלאיות. בתגובה למגמות אלו חלו במערכת התכנון הארצית והמחוזית שינויים שעיקרם חיזוק השמירה על שטחים חקלאיים פתוחים, תוך דגש על נושאי סביבה, נוף ותיירות כפרית (ת/מ/א 31, ת/מ/א 35, ת/מ/מ/מ/3/21). לצורך ניהול יעיל של המקרקעין במרחב הכפרי ובכדי לממש את מדיניות השמירה על הייעוד החקלאי ועל הנוף הכפרי, חשוב היה להבהיר את עמדותיהם של תושבי המרחב הכפרי ביחס לעתידו של מרחב זה בכלל וביחס לתנאים הנדרשים להמשך הפעילות החקלאית בפרט.

המטרה העיקרית של עבודה זו היא לזהות ולאפיין את דפוסי הפיתוח הראויים באזור הכפרי על-פי דעות תושבי המגזר הכפרי באזור המרכז. בנוסף, המחקר בא לזהות את התנאים, לרבות מערכת התמריצים, שלדעת התושבים יאפשרו לעוסקים בחקלאות להמשיך בעיבוד החקלאי של הקרקע.

מקרב אוכלוסיית המחקר – שהיא אוכלוסיית תושבי המרחב הכפרי באזור המרכז – נבחנו מספר מדגמים מצורות יישוב שונות מתחום המועצה האזורית דרום השרון: חמישה מושבים (גבעת-ח'ין, שדה-ורבורג, נווה-ימין, שדי-חמד וחגור), שלושה קיבוצים (רמת הכובש, אייל ועינת) ושני יישובים קהילתיים (מתן ונירית). הבדיקה נעשתה באמצעות סקרים משני סוגים: הראשון והעיקרי שבהם נעשה באמצעות ראיונות אישיים עם תושבי היישובים שנבחרו, במהלך שנת 2007 (199 ראיונות – 67.2% מכלל המדגם); הסוג השני הוא סקר דואר שנעשה בקרב תושבי הקיבוצים אייל, עינת ורמת הכובש¹ שנערך בקיץ-סתיו 2007 (97 שאלונים אפקטיביים – 32.8% מכלל המדגם). כלי עיקרי ששימש במחקר זה הוא שאלון שחולק במספר גרסאות שונות במקצת, בהתאם לצורת היישוב וסוג הסקר. כמו כן שימשה את המחקר סדרת תמונות המייצגות סוגי אלמנטים בנויים המעצבים את הנוף במרחב הכפרי. תמונות אלו שימשו כלי עזר לנשאלים להבנת השאלות שהוצגו להם.

¹ סקר הדואר בקרב תושבי הקיבוצים נערך מסיבות לוגיסטיות בלבד, בנוסף לסוג העיקרי של הסקר (ראיונות אישיים).

עיקר הממצאים

באופן כללי, ממצאי המחקר הנוכחי מעידים כי:

- ❖ המועצה האזורית דרום השרון היא אחד האזורים האופייניים המייצגים את התמורות הפוקדות את המגזר הכפרי, בייחוד במרכז הארץ: פגיעה דרמטית בתפקיד החקלאות כמקור הכנסה עיקרי לאוכלוסייה הכפרית ויציאת אוכלוסייה זו לשוקי העבודה העירוניים באזור, וכן שינוי בשימושי הקרקע ובנוף הפיזי של האזור.
- ❖ מרבית התושבים מצורות יישוב שונות, תומכים בפיתוח עסקים לא-חקלאיים ביישוב כהשלמה או כתחליף לעיסוק בחקלאות. עם זאת, המחקר מלמד על רצון התושבים לשמור על הצביון הכפרי של האזור ועל פוטנציאל להמשך קיומה של החקלאות כחלק בלתי-נפרד מאופיו הכפרי של האזור.
- ❖ מידת הסתמכותם של תושבי היישובים החקלאיים, בעיקר הקיבוצים, על החקלאות כמקור ההכנסה העיקרי, היא מועטה ביותר. עם זאת נצפה במושבים שיעור גבוה יותר של תושבים שאינם פוסלים את האפשרות שהחקלאות תהיה עיסוקם העתידי.
- ❖ לדעת רוב הנסקרים, תמיכה ממשלתית, רווחיות כלכלית והאפשרות להתפרנס מחקלאות, הן תנאים עיקריים העשויים להשפיע על רצונם ויכולתם של חקלאים להמשיך לעסוק בחקלאות.

א) עמדות הנשאלים בנוגע למרכיבים ולשימושי קרקע המעצבים את המרחב הכפרי

- ❖ חלק לא מבוטל של תושבי היישובים החקלאיים רואים בחיוב פיתוח עסקים לא-חקלאיים ביישוב, אך רובם מחזיקים בדעה שעסקים כאלה צריכים לקום באזור נפרד המיועד לכך, ולא בתוך מרקם המגורים.
- ❖ הדעה הרווחת היא שעדיף לא למקם פעילויות ושימושי קרקע לא-חקלאיים במרחב הכפרי. עם זאת קיימים בהקשר זה פערים בעמדותיהם של תושבי היישובים מן הסוגים השונים. תושבי הקיבוצים הביעו תמיכה חזקה יותר בפיתוח עסקים לא-חקלאיים לעומת תושבי המושבים, ואילו תמיכתם של תושבי היישובים הקהילתיים בפעילות לא-חקלאית (פלי"ח) היא מתונה יותר בהשוואה לתושבי המושבים והקיבוצים.

- ❖ שימושים לא-חקלאיים כגון גני אירועים, מעוררים התנגדות רבה ביותר בקרב כלל הנסקרים, אם כי תושבי הקיבוצים הביעו תמיכה כלשהי בגני אירועים הפועלים בתוך היישוב, ובלבד שיפעלו מחוץ לאזור המגורים.
- ❖ פעילות כלכלית אינטנסיבית (כגון מתחמי מסחר ותעסוקה גדולים) לא זכתה לתמיכה נחרצת בקרב הנשאלים.
- ❖ התייחסות שונה של הנשאלים נצפתה בנוגע לאטרקציות תיירותיות: לדעת תושבי המרחב הכפרי, אטרקציות ופעילויות של תיירות כפרית המבוססות על פעילות חקלאית, תואמות את האופי הכפרי של האזור ומשתלבות בו יותר מאשר דפוסי נופש ואטרקציות שאין להם זיקה כלשהי למהות החקלאית-כפרית.
- ❖ באופן כללי, מידת תמיכתם של הנשאלים בשימושים לא-חקלאיים, מסחריים ואחרים, היא פחותה בהשוואה לתמיכתם בפעילויות ובשימושי קרקע חקלאיים, בקיומם של שטחים פתוחים טבעיים ובפעילויות תיירות ונופש.

(ב) עמדות הנשאלים בקשר לכיווני פיתוח במגזר הכפרי

- ❖ חרף יחסם החיובי לפיתוח עסקים לא-חקלאיים ביישוב, מסכימים רוב הנשאלים עם הטענה כי פעילות לא-חקלאית באזור הכפרי פוגעת בנוף הכפרי.
- ❖ שיעורים לא מבוטלים של המשיבים סבורים כי פעילות לא-חקלאית ביישובים פוגעת גם באיכות החיים של התושבים. הדעה כי פעילות לא-חקלאית עשויה לשמש תעסוקה **משלימה** לחקלאות, רווחת יותר מאשר הטענה שיש לפתח פעילות לא-חקלאית (פלי"ח) **כתחליף** לעיסוק בחקלאות.
- ❖ מרבית המשיבים סבורים כי צריך להסדיר את הפעילות העסקית הלא-חקלאית באמצעות כללים ברורים, שיקבעו את סוג הפעילות המותרת, היקפה ומיקומה.
- ❖ הרוב המכריע של הנשאלים מכל היישובים מודע לחשיבות השמירה על הצביון הכפרי במרחב הכפרי וסבור כי הפעילות החקלאית תורמת לאיכות החיים. אולם הדעה לגבי הצורך בהגנה על השטחים החקלאיים מפני שינוי ייעודם, אינה כה נחרצת.
- ❖ תושבי הקיבוצים תומכים יותר בתמריצים האפשריים שהוצעו להערכה, בהשוואה לתושבי המושבים והיישובים הקהילתיים.

ג) כיווני פיתוח במגזר הכפרי כפונקציה של תפיסותיהם ומאפייניהם של הנשאלים

- ❖ לתושבי היישובים הכפריים הסבורים שיש להגן על קרקע חקלאית מפני שינוי ייעודם, יש "דרישות מחמירות" ביותר בנוגע לאופי של הנוף והמרחב הכפרי. זאת בנוסף למודעותם לגבי חשיבות השמירה על הצביון הכפרי שהפלי"ח עלולה לפגוע בו ובאיכות החיים, ובנוסף לתמיכתם בהסדרת הפלי"ח בהתאם לכללים הברורים. אלה המחזיקים בדעה זו, מסכימים עם הטענה הקיצונית והלא-פופולארית כי יש להטיל איסור מוחלט על פעילות לא-חקלאית בקרקע חקלאית.
- ❖ נשאלים שתומכים בעסקים לא-חקלאיים כתחליף לחקלאות, סבורים כי אטרקציות תיירותיות (כגון פארק-שעשועים) מתאימות למרחב הכפרי; זאת בניגוד לתומכים בפלי"ח כתעסוקה משלימה.
- ❖ התומכים בהגנה על קרקע חקלאית מפני שינוי ייעודה, מתנגדים לא רק לעסקים כגון מחסנים. בעיניהם גם הרחבת המגורים מעבר לשטח הבנוי של היישוב אינה רצויה, חרף הפופולאריות הכללית של רעיון ההרחבה ועיבוי הבנייה הכפרית באזור.
- ❖ אלה התומכים בהגנה על הקרקע החקלאית מפני שינוי ייעודה, מעידים על כך שיש סיכוי גבוה שיעסקו בעצמם בחקלאות בעתיד.
- ❖ אנשים בגילאי-ביניים – 45-54 – נוטים לתמוך בפיתוח עסקים לא-חקלאיים כתעסוקה משלימה לחקלאות; זאת בניגוד לאנשים צעירים יותר (גילאי 23-44) או מבוגרים יותר (גילאי 55 ומעלה).
- ❖ התומכים בעסקים לא-חקלאיים כתחליף לחקלאות הם אנשים צעירים יותר (גילאי 23-44) ואנשים מבוגרים יותר (מעל גיל 55), בעוד שבני גיל הביניים תומכים פחות בעסקים כאלה כתחליף לחקלאות.

ד) החקלאות התיירותית כאפשרות

- ❖ לדעת תושבי הקיבוצים קיים פוטנציאל לא מבוטל לחקלאות תיירותית. בעיקר תומכים הנשאלים בפעילות מודרכת ומאורגנת שהקיבוץ עשוי להרוויח ממנה.
- ❖ תושבי המושבים מפקפקים ברעיון החקלאות התיירותית בהשוואה לתושבי הקיבוצים.

❖ לדעת התומכים בחקלאות התיירותית, הן בקיבוצים והן במושבים, התנאים הנדרשים לפיתוחה הם תמיכה כלכלית של הממשלה, יזמות, הדרכה והכשרת חקלאים-מדריכים, כדאיות כלכלית למפעילים (חקלאים) ותמיכה משפטית, ארגונית ותקשורתית ברמות השונות, החל מהנהלת היישוב וכלה במנהל ובממשלה.

עיקר המסקנות וההמלצות

❖ חרף הכרסום שחל בתפקידה של החקלאות כתעסוקה וכמקור הכנסה עיקריים בכפר במרכז הארץ, מעוררים נתוני הבדיקה אופטימיות זהירה בנוגע לגורלה של החקלאות באזור ולאפשרויות החייאתה בו. ברם, על-מנת להבטיח את קיומה של החקלאות במרכז הארץ יש צורך חיוני שגם הצעירים והמשכילים יותר ימצאו עניין כלכלי בעיסוק בחקלאות.

❖ לאור הממצא המראה כי תושבי המרחב הכפרי אינם תומכים בהכרח במתחמי מסחר ותעסוקה גדולים במרחב הכפרי באזור המרכז (וזאת בניגוד לדעה הרווחת בקרב כלל הציבור וכן בקרב מקבלי ההחלטות), ההחלטות בנוגע להקמתם ומיקומם של שימושי קרקע מסחריים ותעסוקתיים באזור, צריכות להתקבל תוך התחשבות בשאיפות תושביו.

❖ "כפריות" הנוף והמרחב היא מושג רחב למדי, ולדעת הנשאלים חקלאות היא רק חלק ממנו.

❖ למרות קונוטציה הפוכה של שתי הטענות: "פעילות חקלאית תורמת לאיכות החיים" ו"פעילות לא-חקלאית פוגעת באיכות החיים" – אין טענות אלו משקפות בהכרח שני הפכים, שכן מבחינת ההשפעה של פעילות חקלאית או פעילות לא-חקלאית על איכות החיים של התושבים, יש משמעות לסוג הפעילות החקלאית, לסוג השימושים הלא-חקלאיים ולמיקומם במרחב.

❖ חשוב לתמוך בחקלאות ידידותית לסביבה, האמורה למזער את החיכוך בין חקלאות לבין מגורים במרחב הכפרי. שכן מהמחקר עולה כי פעילות חקלאית מסוימת (הכרוכה במטרדים כגון רעשים, ריחות וכו'), מפריעה בעיקר למי שאינם חקלאים.

❖ ממצאי המחקר מלמדים על הפוטנציאל הסביבתי, החברתי והכלכלי הטמון בהשקעה בענף התיירות-הכפרית-חקלאית במרכז הארץ כחלק מפעילות המשק החקלאי וכאחת האלטרנטיבות הנוספות לתעסוקה. כמו כן, התפתחות הענף היא

גורם חשוב למימוש המדיניות לשמירה על החקלאות הנופית ועל הצביון הכפרי של המרחב הכפרי באזור המרכז. ממצאים אלה עשויים לשמש מידע חיוני למתכננים ולמקבלי החלטות. ראוי לסייע ליישובים לפתח תיירות כפרית-חקלאית תוך ליווי העסק משלב הרעיון ועד לביסוס העסק ושיווקו, ולהסדירו על-פי מדיניות התכנון ברמה מקומית-פרטנית שמטרתה העיקרית לצמצם את החסמים הביורוקראטיים המונעים מן החקלאים לפתח את ענף התיירות החקלאית הכפרית.

לסיכום, ברור כי הדינאמיקה של שינויים במגזר הכפרי, המוכרת גם בארצות מפותחות אחרות כחלק מהתאמה לתנאים הכלכליים של העולם המודרני, תימשך גם בעתיד. ברם, ממצאי המחקר מעידים על כך שבאמצעות כלים כלכליים, תכנוניים ורגולטיביים, ניתן לעצב ולארגן את המרחב הכפרי באופן יעיל, לרבות על-ידי איזור (zoning) – חלוקה פונקציונאלית של השטח), בניסיון להגיע לרווחתם של כל הגורמים המעצבים את המרחב הכפרי ואת נופו.

המחקר הנוכחי בדק את כיווני הפיתוח של המרחב הכפרי באזור המרכז כפי שהם נתפסים בעיני תושבי היישובים הכפריים לסוגיהם. ממצאי המחקר עשויים לספק מידע חיוני לקביעת מדיניות תכנונית אופרטיבית באשר לעיצוב המרחב הכפרי בכלל, ובאזור המרכז בפרט, במטרה לשמור על הנוף ועל הצביון הכפרי-חקלאי. עם זאת חשוב לבדוק מהי מידת ההתאמה (או אי-ההתאמה) בין הגורמים השונים המעצבים את המרחב הכפרי, בין הציפיות והעמדות, לבין ההחלטות השונות המתקבלות ברמה המקומית, ומהו תפקידן של הרשויות והוועדות המקומיות בתהליך זה. נושאים אלה ואחרים ראויים למחקרים נוספים.

1. מבוא

היישוב הכפרי והשטחים החקלאיים במרחב הכפרי בישראל, עוברים בשני העשורים האחרונים תמורות רבות ומשמעותיות. המרחב הכפרי באזור המרכז נחשף ללחצי פיתוח כבדים ביותר. ללחצים אלו יש השלכות מרחיקות לכת על דפוסי התעסוקה של תושבי המרחב הכפרי וכתוצאה מכך גם על שינוי ייעודה של קרקע חקלאית למגורים, למסחר ולמטרות עסקיות שונות שאינן חקלאיות. הצירוף של לחצי פיתוח ושינוי המדיניות הקרקעית בשנות ה-90 יצרו מציאות חדשה במרחב הכפרי (בר-שישת ופייטלסון, 1998). מעבר לכך, עקב משבר החובות בחקלאות, התפוררות הקואופרציה, ירידת הרווחיות בחקלאות ולחץ היוזמים, מסתמנת במגזר החקלאי מגמה של נטישת הקרקע החקלאית והפעילות החקלאית (Kimhi, 1998; Kislev, Lerman and Zusman, 1991; קמחי, 2004). יישובים כפריים רבים באזור מרכז הארץ, בו בולטות תופעות אלו במיוחד, משנים עקב כך את פניהם עד כדי אבדן הזהות הכפרית והפיכתם ל"פרברי-שינה" (אמדור, ש. צבן, כהן וח. צבן, 2007). עתידו של המרחב הכפרי, אופיו של היישוב הכפרי לסוגיו השונים, המשך קיומו של הנוף הכפרי – כל אלה מעוררים שאלות אקוטיות, בעיקר במרכז הארץ.

רקע

מאז שנות ה-70 של המאה ה-20 התעצמו מספר מגמות במגזר החקלאי בארץ, כמו במדינות מפותחות אחרות. ההתייעלות הגוברת והגידול המתמיד בתפוקה החקלאית לעובד, גרמו לירידה ברווחיות הענפית של החקלאות ולצמצום משמעותי במספר המועסקים בענף זה. במקביל גוברת מודעות הציבור לחשיבות איכות הסביבה ולהשפעות החיצוניות של החקלאות האינטנסיבית על איכות הסביבה, דבר שיצר לחצים על החקלאים להקטין את השימוש בחומרים מזהמים ולהגביל את מידת האינטנסיביות של הייצור החקלאי. כל אלו הביאו לפיתוח תעסוקות אלטרנטיביות, לא-חקלאיות, במגזר הכפרי, ולחיפוש אחר תעסוקה במגזר העירוני, בעיקר בשולי המטרופולינים (Robinson, 2004; Sofer, 2001; 2005; כהן וסופר, 2007). במקביל עלו ביקושים לאיכויות נוספות של החקלאות, לרבות הנוף הכפרי-חקלאי, פנאי ונופש (Roberts and Hall, 2001; Garrod et al., 2006; פליישמן ופייטלסון, 2007).

החקלאות יוצרת ערכים חשובים, כגון ערכים נופיים-אסתטיים, ערכים אקולוגיים, שימור קרקע ובתי-גידול, ערכים חברתיים המשקפים את הקשר בין האדם לאדמתו ועוד (אמדור, אבנימלך וצבן, 2005). לאזורים חקלאיים נודעת משמעות לאומית של שמירה על דמותה החזותית של הארץ ושמירה על ערכי המורשת התרבותית. החקלאות שומרת על השטחים הפתוחים, בהם מתקיים מגוון המינים של החי והצומח, והחייצים החקלאיים בין האזורים הפתוחים משמשים מסדרונות תנועה למעבר המינים. השטחים החקלאיים משפרים את איכות האוויר על-ידי קליטת המזהמים למיניהם ומאפשרים לחול מי גשמים אל מי התהום. על השטחים החקלאיים נשענת תיירות כפרית-חקלאית הן באופן ישיר – בביקורים, טיולים ושהייה בפועל בשטחים אלה, והן באופן עקיף – בהנאה אסתטית מהתבוננות בנוף. ממצאי סקר שערך אילן בן-יוסף (2005) מראים כי התיירות הכפרית היא ענף כלכלי צומח באזורי הפריפריה, המניב עלייה בהכנסות ומגדיל תעסוקה. מסקר "האירוח הכפרי בישראל" (פליישר ואנגיל, 2004) עולה כי נוף חקלאי ואווירה כפרית הם סיבה עיקרית לבחירה באזור הנופש.

ראוי לציין כי לחקלאות יש גם השפעות חיזוניות שליליות ("עלויות ציבוריות") שעלולות לגרום לפגיעה סביבתית וחברתית. למשל, סוגים מסוימים של חקלאות עלולים לפגוע בתיירות ובמגורים בגין מטרדי ריח ורעש, כגון משקים לגידול בעלי-חיים (רפתות, לולים וכד'). כמו כן, דישון יתר עלול לגרום לזיהום מי התהום, חומרי הדברה עלולים להשפיע על בריאות האדם, על בעלי-חיים, על קרקע ומים. אולם עם חלק מעלויות חיזוניות אלו ניתן להתמודד באמצעות עיבוד וטיפול נכון יותר וכך להפחית את השלכותיהן באופן משמעותי.

התמורות שחלו באזורים הכפריים בישראל בעקבות מגמות אלו נמצאות עדיין בעיצומן. התמורה העיקרית היא שעם השנים חדלה החקלאות בארץ לתפקד כמקור הכנסה עיקרי לאוכלוסייה הכפרית. נתוני השנים 1996-1997 מעידים כי רק עבור 36% ממשקי הבית במועצות האזוריות עמק חפר ולב השרון שבמרכז הארץ, תרומתה של החקלאות בהכנסותיהם היתה 50% ומעלה (Sofer, 2001). במקביל מתפתח במגזר הכפרי מגוון של דפוסי תעסוקה שונים, לא-חקלאיים במהותם, ומופיעים יותר ויותר מחסנים, אולמות אירועים, מבני מסחר, משרדים וכד' בתחומי המשק החקלאי, הכפר והמרחב הכפרי.

במקביל לתמורות אלו התעצמה גם מגמת הגידול של אוכלוסייה לא-חקלאית במגזר הכפרי בצורות של הרחבת מושבים וקיבוצים והקמת יישובים קהילתיים המאוכלסים בעיקר במשפחות לא-חקלאיות העוקרות מן העיר ועוברות אל הכפר בחיפוש אחר אורח חיים כפרי שליו המאפיין את הסביבה הכפרית. מגמה זו, שהיא פועל יוצא, לפחות באופן

חלקי, של המגמות והתמורות במבנה הארגוני והתעסוקתי של הכפר (קמחי ופוט, 2004), העצימה את הסוגיות שעמן צריך המגזר הכפרי להתמודד. אחת מהן היא ההתייחסות האמביוולנטית של האוכלוסייה הלא-חקלאית לחקלאות: מחד-גיסא, הסיבה העיקרית למעבר מן העיר לכפר היא השאיפה לחיות בסביבה כפרית שהחקלאות היא חלק בלתי-נפרד ממנה. מאידך-גיסא, חלק מהפעילות החקלאית עלול ליצור מטרד לאוכלוסיית ההרחבות וליישובים הקהילתיים בגין ריסוס, שעות עבודה מוקדמות, רעש וריח. ההתנגשות בין העיסוק בחקלאות לבין אורח החיים הכפרי של אוכלוסייה זו, הולכת ומחריפה (אלתרמן והאן, 2004).

בתגובה למגמות אלו ואחרות המסתמנות במרחב הכפרי, חלו במערכות התכנון שינויים שעיקרם חיזוק השמירה על שטחים חקלאיים פתוחים (פייטלסון, 1995). בכך משתקף רציונל תכנוני חדש בהגנת פתיחותה של הקרקע החקלאית ובשמירת הנוף החקלאי כמקור לתיירות ונופש (Feitelson, 1999). עוד בת/מ/א 31 הוצע להסב את שם השטחים החקלאים במישור החוף ל"נוף כפרי פתוח". ההצעה התקבלה חלקית, ואילו בתכנית המתאר החדשה למחוז המרכז (ת/מ/מ/מ 21/3) התקבל מינוח זה ללא התנגדות. תמ"א 35, תכנית המתאר הארצית המשולבת לבנייה, פיתוח ושימור, רואה בחקלאות גורם עיקרי וכלי יעיל לשמירת המרחב הפתוח בכלל, ובפרט באזורים בהם לחצי הפיתוח והבינוי הם כבדים. בתמ"א 35 נבחרה החלופה של "חקלאות כלכלית-נופית-סביבתית" לעתידה של חקלאות בארץ, תוך שימת דגש על נושאי סביבה, נוף ותיירות כפרית.

הגנה סטטוטורית וחוקתית על ייעוד קרקע חקלאית, היא תנאי הכרחי לשמירתה, אך אינה תנאי מספיק. כל עוד היה השימוש החקלאי אינטנסיבי, התבצעו ניהול המקרקעין והפיקוח עליהם בפועל על-ידי החקלאים עצמם, למטרה התואמת את ייעודם (התוצר החקלאי). אולם בעת שהרווחיות הכלכלית של השימוש החקלאי פוחתת, לא ברור מהי מהותו של הייעוד החקלאי מנקודת המבט של החקלאים. לאור ההתפתחות המואצת של הרחבות קהילתיות ביישוב הכפרי לאוכלוסייה המוצאת במרחב הכפרי איכות חיים מועדפת, יש גם לאוכלוסייה זו תפקיד לא מבוטל בעיצוב המרחב הכפרי, חרף העובדה שאין לה זיקה לעיסוק בחקלאות. על כן חשוב להבהיר את עמדותיהם והתייחסותם של כל תושבי המרחב הכפרי בנוגע לעתידו של מרחב זה בכלל, ובפרט לתמריצים להמשך הפעילות החקלאית המוצעים בספרות המקצועית.

לאחרונה נעשו סקרים ומחקרים מעמיקים במטרה לאתר ולבחון את מגוון הדרכים והכלים המשפטיים, התכנוניים, הכלכליים והאחרים לשמירה על שטחים חקלאיים פתוחים ולפיתוח חקלאות בת-קיימא, לרבות מחקרים כלכליים המנסים לכמת את ערכם של שטחים חקלאיים פתוחים במונחים כספיים (חשן ולסטר, 2005; קמחי ופוט,

2004; צבן, אבנימלך, איילון, פלר ואמדור, 2004; אלתרמן והאן, 2004; שמש-עדני, 2002; פרנקל ואשכנזי, 2005).

כמו כן נערכו בשנים האחרונות מספר מחקרים וסקרים שהתמקדו בדפוסי התעסוקה, במבנה ההכנסה ובבדיקת עמדות הציבור על מגזריו השונים בארץ, באשר לנושאים השונים הקשורים לחקלאות וחשיבותה, להשפעתה על הסביבה ולתפקידה בעיצוב המרחב הכפרי בארץ. בין מקרים אלו: סקר שהתמקד על עמדותיו של כלל הציבור בארץ בשאלת חשיבות החקלאות בישראל (אמדור, אבנימלך וצבן, 2005); סקר שבחן את עמדותיהם של תושבי המגזר הכפרי בישראל ביחס לרמת החיים ואיכות החיים ביישובים הכפריים (קמחי ופוט, 2004); מחקר שבדק את התמורות שחלו בשימושי הקרקע ובמבנה התעסוקה וההכנסה של משקי הבית החקלאיים במושבי המועצה האזורית חוף הכרמל (כהן וסופר, 2007); סקר שנערך בקרב מקבלי החלטות וציבור המתכננים כדי להבהיר את עמדותיהם בנוגע למטרות החשובות ביותר בפיתוח הכפר בישראל ולמפגעים אותם יש למנוע בפיתוח הכפר (אמדור, ש. צבן, כהן וח. צבן, 2007) ומחקר שנערך בקרב המתכננים ובקרב כלל האוכלוסייה, בעיקר העירונית, במטרה לזהות ולאפיין את התוכן ואת המהות של הנוף הכפרי הפתוח בעיני קבוצות אוכלוסייה שונות (פליישמן ופייטלסון, 2007).

ממדי התופעות המתרחשות במרחב הכפרי אינם אחידים בכלל המגזר הכפרי (כהן וסופר, 2007), ובכלל זה נודעת למיקום הגיאוגרפי ולסוג היישוב הכפרי השפעה ניכרת לא רק על מבנה התעסוקה והיקף התעסוקה הלא-חקלאית, אלא גם על תפיסותיהם של החקלאים ושל אלה שאינם עוסקים בחקלאות, לגבי הייעוד החקלאי, המהות של הנוף הכפרי-חקלאי וכיווני פיתוח הכפר בעתיד. לפיכך מעניין וחשוב לבחון את ההיבטים הללו בעיני תושבי היישובים הכפריים לסוגיהם השונים באזור המרכז, בו רוב השטחים הפתוחים הם שטחים חקלאיים הנתונים תחת לחצי פיתוח קשים במיוחד.

המחקר הנוכחי נועד לבדוק את מהותו של הייעוד החקלאי ושל הנוף הכפרי ואת דימויו של המרחב הכפרי מנקודת-מבט של **תושבי היישובים הכפריים** במרכז הארץ, תוך זיהוי התמריצים העשויים לעודד אותם לשמור על החקלאות הנופית. תושבי המרחב הכפרי הם שחקנים ראשיים במערכת הגורמים המעצבים את המרחב הכפרי, בעוד שאנשי התכנון, מקבלי ההחלטות, היוזמים והמפתחים, קהל המשתמשים במרחב הכפרי למטרות נופש ופנאי והמתבוננים בנוף הכפרי-חקלאי – כל אלה הם גורמי עיצוב נוספים במערכת זו (פליישמן ופייטלסון, 2007). כל אחד מהגורמים הללו מתייחס לעיצוב המרחב הכפרי מזווית הראייה הייחודית שלו ובהתאם לעקרונות, לערכים ולצרכים הייחודיים שלו

1. (איור 1). בסופו של דבר אמור המרחב הכפרי לענות על מגוון הציפיות והדרישות של כל הגורמים המעורבים בעיצובו.

המחקר הנוכחי מהווה המשך מחקר קודם (שבוצע על-ידי פליישמן ופייטלסון, 2007, במימון נקודת ח"ן) אשר בדק את תפיסותיהם של אנשי המקצוע (המתכננים) לגבי השטחים במרחב הכפרי וכן את תפיסותיהם של תושבי אזור המרכז ובעיקר של תושבי היישובים העירוניים לגבי אופיו הרצוי של מרחב זה.

איור 1.1: גורמי עיצוב המרחב הכפרי

מטרות העבודה

למחקר הנוכחי שלוש מטרות עיקריות:

- 1) לזהות ולאפיין את סוגי הפיתוח הראויים באזור הכפרי במרכז הארץ, על-פי דעתם של תושבי הסקטור הכפרי;
- 2) לזהות ולבחון את התנאים הנדרשים (ובכלל זה מערכת התמריצים) על-מנת לשמור על השטחים החקלאיים שנתרו פתוחים באזור המרכז מחד-גיסא, ולגרום לעוסקים בחקלאות לוותר על "החלום הנדל"ני" ולהמשיך בעבודה חקלאית מאידך-גיסא;
- 3) לבחון את מידת ההסכמה בין תושבי היישובים הכפריים מסוגים שונים (קיבוצים, מושבים ויישובים קהילתיים) בדבר עתידו של המרחב הכפרי, לרבות תפיסותיהם בנוגע לדימוי הנוף הכפרי.

5. עיקר הממצאים והמסקנות

באופן כללי, ממצאי המחקר הנוכחי מעידים על כך שהמועצה האזורית דרום השרון, שבתחומה נערך המחקר, היא אחד האזורים האופייניים המייצגים את התמורות המתרחשות במגזר הכפרי, בייחוד במרכז הארץ: פגיעה דרמטית בתפקידה של החקלאות כמקור הכנסה עיקרי לאוכלוסייה הכפרית, יציאת האוכלוסייה הכפרית לשוקי עבודה עירוניים באזור ושינוי בשימושי הקרקע ובנוף הפיזי. מרבית התושבים מצורות היישוב השונות תומכים בפיתוח עסקים לא-חקלאיים ביישוב כהשלמה או כתחליף לעיסוק בחקלאות. ברם, המחקר מלמד על רצון התושבים לשמור על הצביון הכפרי של האזור ואף על פוטנציאל כלשהו להמשך קיומה של החקלאות כחלק בלתי-נפרד מן האופי הכפרי של האזור.

5.1 הממצאים העיקריים

מבנה התעסוקה וההכנסה

- ❖ בקרב תושבי המושבים, שיעור המועסקים ביישוב המגורים נמוך בהרבה בהשוואה לקיבוצים, ואילו שיעור תושבי המושבים העובדים ביישוב עירוני הוא גבוה הרבה יותר מאשר בקיבוצים;
- ❖ מידת הסתמכותם של תושבי המושבים והקיבוצים על החקלאות כמקור ההכנסה העיקרי היא מועטה ביותר. עם זאת, במושבים נצפה שיעור גבוה במקצת של התושבים שעבורם העבודה בחקלאות מהווה לפחות חלק מהכנסתם. יתרה מכך: כשליש מהנשאלים במושבים רואים בחקלאות אופציה לעיסוקם בעתיד. בקיבוצים שיעור הפוסלים לחלוטין את עיסוק בחקלאות בעתיד הוא גבוה יותר;
- ❖ לדעת רוב הנסקרים: תמיכה ממשלתית, רווחיות כלכלית ואפשרות להתפרנס מחקלאות הם התנאים העיקריים העשויים להשפיע על הרצון ועל היכולת של חקלאים להמשיך לעסוק בחקלאות;
- ❖ ההבדלים בכוונת הנשאלים לעסוק בחקלאות בעתיד קיימים גם בין היישובים השונים מאותו סוג. לדוגמה, משלושת הקיבוצים שנבדקו, קיבוץ רמת הכובש בולט

באי-רצון מוחלט של תושביו לעסוק בחקלאות בעתיד, ואילו מושב גבעת-ח"ן בולט מבחינת "עתידו החקלאי" בין חמשת המושבים שהשתתפו במחקר;

❖ למרות היעדר הזיקה לחקלאות אצל הרוב המכריע של תושבי היישובים הקהילתיים, כחמישית מכלל הנשאלים ביישובים מסוג זה אינם פוסלים את החקלאות כאופציה לעיסוקם העתידי;

❖ קיים קשר ישיר בין ההשכלה לבין אי-עיסוק בחקלאות: אנשים צעירים ומשכילים יותר נוטים לעבוד בשכר מחוץ ליישוב מגוריהם ובעיקר בעיר. החקלאות היא מרכיב חשוב יותר בהכנסתם של אנשים מבוגרים ומשכילים פחות.

עמדות הנשאלים בנוגע למרכיבים ולשימושי קרקע המעצבים את המרחב הכפרי

❖ חלק לא מבוטל של תושבי היישובים החקלאיים רואים בחיוב פיתוח עסקים לא-חקלאיים ביישוב, אך רובם מחזיקים בדעה כי עסקים אלה צריכים להיות מוקמים באזור נפרד המיועד לכך ולא בתוך מרקם המגורים. כמו כן, הדעה הרווחת היא שמיקומן של פעילויות ושימושי קרקע לא-חקלאיים הפזורים במרחב הכפרי הוא מועדף פחות;

❖ תושבי הקיבוצים הביעו תמיכה חזקה יותר בפיתוח עסקים לא-חקלאיים מאשר תושבי המושבים;

❖ באופן כללי, תמיכתם של תושבי היישובים הקהילתיים בפל"ח העסקית היא מתונה יותר בהשוואה לתושבי המושבים והקיבוצים. עם זאת, תושבי היישובים הקהילתיים מתנגדים פחות לשימושים הלא-חקלאיים הפזורים במרחב הכפרי (ואף תומכים בחלק מהם) ומתנגדים בעצמה רבה לשימושים אלה ביישוב מגוריהם, אף אם הם מצויים באזור נפרד;

❖ בתמיכה החזקה ביותר זכו מבנים ציבוריים האמורים לשרת את תושבי היישוב – מוסדות חינוך, תרבות וספורט – בעיקר אם הם ממוקמים באזור המגורים;

❖ עצמת התמיכה בהרחבת שטחי הבנייה הכפרית זהה כמעט לחלוטין בקרב קבוצות הנשאלים מהיישובים השונים, הן בנוגע לבנייה הכפרית במרחב הכפרי והן באשר להרחבת הבנייה למגורים בתוך השטח הבנוי הקיים ביישוב;

- ❖ הרעיון לגבי אזור תעסוקה משותף למספר יישובים, זכה לתמיכה מצד תושבי המושבים והיישובים הקהילתיים;
- ❖ גני אירועים הם סוג השימוש הלא-חקלאי שמעורר התנגדויות בעצמה רבה ביותר בקרב תושבי המושבים והיישובים הקהילתיים, בעוד שתושבי הקיבוצים תומכים במיקום גני אירועים מחוץ לאזור המגורים, אף כי במידה קלושה.
- ❖ המשיבים מכל סוגי היישובים סבורים כי הגידולים החקלאיים בשטחים הפתוחים (גידולי-שדה ומטעים) ופעילות הקשורה לעיבוד מוצרים חקלאיים, הם המתאימים ביותר למרחב הכפרי. כמו כן מעריכים כלל הנשאלים את השטחים הפתוחים, הטבעיים והמתוררים, כמרכיבים חשובים המעצבים את הנוף הכפרי באזור;
- ❖ תושבי הקיבוצים מביעים תמיכה חזקה במאגרי-מים למטרות חקלאיות ובפעילות הקשורה לגידול בעלי-חיים. לעומתם, תושבי המושבים תומכים יותר בחממות למיניהן ובשטחי מרעה כפעילויות המתאימות למרחב הכפרי;
- ❖ מרבית תושבי היישובים הקהילתיים אינם תומכים בגידול בעלי-חיים, שכן פעילות חקלאית סביב משק-חי עלולה לגרום להם מטרד. לעומת זאת, חממות למיניהן מתאימות לדעתם למרחב הכפרי;
- ❖ התייחסות שונה של הנשאלים נצפית בנוגע לאטרקציות תיירותיות: לדעת תושבי המרחב הכפרי, אטרקציות ופעילויות של התיירות הכפרית המבוססות על פעילות חקלאית במהותה (גידול סוסים – רכיבה על סוסים, עיבוד מוצרים חקלאיים או חנויות למכירתם (מחלבות או יקבים, בתי-קפה), תואמות יותר את האופי הכפרי של האזור ומשתלבות בו יותר מאשר דפוסי נופש ואטרקציות תיירותיות שאין להן זיקה כלשהי למהות החקלאית-כפרית;
- ❖ פעילות כלכלית אינטנסיבית (כגון מתחמי מסחר ותעסוקה גדולים) לא זכתה בתמיכה חזקה במיוחד מתושבי היישובים מהסוגים השונים;
- ❖ שימושי הקרקע הפחות פופולאריים בקרב תושבי המרחב הכפרי הם אתרי סילוק פסולת וטיהור שפכים.

עמדות הנשאלים באשר לכיווני פיתוח במגזר הכפרי

ההתייחסות לפעילות החקלאית

- ❖ הרוב המכריע של הנשאלים מכל היישובים מודע לחשיבות השמירה על הצביון הכפרי במרחב הכפרי במרכז הארץ, אולם הדעה לגבי הצורך בהגנה על השטחים החקלאיים באזור מפני שינוי ייעודם, אינה כה מכרעת;
- ❖ הטענה לגבי הצורך בהסדרת הפעילות הלא-חקלאית העסקית ביישובים כפריים באמצעות כלים רגולאטיביים מעוררת הסכמה רבה;
- ❖ מרבית התושבים סבורים כי הפעילות החקלאית תורמת לאיכות החיים, ודעה זו חזקה יותר בקיבוצים ובמושבים מאשר ביישובים הקהילתיים. עם זאת, פחות משליש מתושבי היישובים הקהילתיים חושבים שפעילות חקלאית בשטחים הגובלים עם היישוב, פוגעת באיכות החיים של תושביו.

ההתייחסות לאפשרויות התמרוץ לפעילות החקלאית

- ❖ תושבי הקיבוצים תומכים באופן נחרץ יותר בכל התמריצים האפשריים שהוצעו להערכה, בהשוואה לתושבי המושבים והיישובים הקהילתיים;
- ❖ תושבי הקיבוצים והמושבים אחידים למדי בתמיכתם בתמריץ כגון מענקי עיבוד, בעוד שבקרב תושבי הקיבוצים ניכרת תמיכה גבוהה יותר בתמריצים כגון ויתור על דמי חכירת קרקע לחקלאי המעבד אדמתו, והקלה במסים.

ההתייחסות לפעילות הלא-חקלאית ביישובים הכפריים ובמרחב הכפרי

- ❖ הדעה כי פעילות לא-חקלאית יכולה לשמש תעסוקה **משלימה** לחקלאות, רווחת יותר מאשר הטענה כי יש לפתח פעילות לא-חקלאית **כתחליף** לעיסוק בחקלאות;
- ❖ תושבי הקיבוצים תומכים בפיתוח עסקים לא-חקלאיים (הן כתעסוקה משלימה לחקלאות והן כתחליף לה) באופן נחרץ יותר מאשר תושבי המושבים והיישובים הקהילתיים;
- ❖ מרבית הנשאלים מתנגדים לאיסור מוחלט של פעילות לא-חקלאית בקרקע חקלאית;

- ❖ הרוב המכריע של המשיבים סבור שצריך להסדיר את הפעילות העסקית הלא-חקלאית ביישובים באמצעות כללים ברורים הקובעים את סוג הפעילות המותרת, היקפה ומיקומה;
- ❖ חרף ההתייחסות החיובית לפיתוח עסקים לא-חקלאיים ביישוב, רוב הנשאלים מסכימים עם הטענה כי פעילות לא-חקלאית באזור הכפרי פוגעת בנוף הכפרי. יתרה מכך, שיעורים לא מבוטלים של המשיבים סבורים כי פלי"ח ביישובים פוגעת גם באיכות החיים של התושבים, אם כי טענה זו זכתה בתמיכה מתונה יותר.

אפשרות לחקלאות תיירותית

- ❖ הדעה הרווחת בקרב תושבי הקיבוצים היא כי אחד המקורות לפרנסה נוספת הוא פיתוח **חקלאות תיירותית** הנשענת על המשק החקלאי. במלים אחרות, לדעת תושבי הקיבוצים קיים בקיבוצים פוטנציאל לא מבוטל לחקלאות תיירותית. בעיקר תומכים הנשאלים בפעילות מודרכת ומאורגנת שהקיבוץ יכול להרוויח ממנה (כגון קטיף מודרך או עיבוד מודרך של תוצרת חקלאית);
- ❖ תושבי המושבים שהתייחסו לסוגיה זו, פקפקו בכך יותר. בין החסמים המונעים מבעל משק חקלאי במושב ליזום ולפתח פעילות תיירותית סביב משקו החקלאי, מציינים הנשאלים את חוסר המודעות הסביבתית מצד הציבור הרחב;
- ❖ לדעת התומכים בחקלאות התיירותית, הן בקיבוצים והן במושבים, התנאים הנדרשים לפיתוחה הם תמיכה כלכלית של הממשלה, יזמות, הדרכה והכשרת חקלאים-מדריכים, כדאיות כלכלית למפעילים (חקלאים), וכן תמיכה משפטית, ארגונית ותקשורתית ברמות שונות, החל מהנהלת היישוב וכלה במנהל ובממשלה.

5.2 מסקנות והמלצות

ברור כי דינאמיקה של שינויים במגזר הכפרי בארץ, המוכרת גם בארצות מפותחות אחרות כחלק מהתאמה לתנאים הכלכליים של העולם המודרני, תימשך גם בעתיד. ברם, ממצאי המחקר מעידים כי חקלאות במרכז הארץ אינה "סוס מת" ואפשר לראות ניצנים להחייאתה באופייה החדש. מכאן, ניתן וראוי:

❖ לעצב ולארגן את המרחב הכפרי באופן יעיל באמצעות כלים מנהליים, כלכליים ותכנוניים, לרבות על-ידי איזורו (zoning – חלוקה פונקציונאלית של השטח), בניסיון להגיע לרווחתם של כל הגורמים המעצבים אותו ואת הנוף הכפרי.

מרבית תושבי המרחב הכפרי אכן תומכים, במידה זו או אחרת, בעסקים לא-חקלאיים, אולם ממצאי המחקר רומזים כי בעיני חלק מתושבי היישובים החקלאיים, וכנראה בעיני חלק לא מבוטל, נגזרת תמיכה זו מחוסר-ברירה. דהיינו, חרף הכרסום ביכולתה של החקלאות לשמש תעסוקה ומקור הכנסה עיקריים בכפר במרכז הארץ, מעוררים נתוני הבדיקה אופטימיות זהירה בנוגע לגורלה של החקלאות באזור. הדעה הרווחת בין תושבי היישובים הכפריים, לרבות תושבי היישובים הקהילתיים, היא כי ניתן "להחיות" את החקלאות באזור המרכז באמצעות מערכת תמריצים שונים. כלומר, בתנאים המעודדים קיים פוטנציאל כלשהו לעיסוק בחקלאות אף בקרב תושבים "חדשים" במגזר הכפרי, ללא זיקה לחקלאות. ייתכן כי זאת אחת התוצאות של מודעות התושבים לכך שללא חקלאות לא ניתן לשמור על הצביון הכפרי במרחב שבו בחרו לחיות.

ברם, הפגיעה הקשה ביכולת להתפרנס מחקלאות, אשר התעצמה עם השנים, הביאה לכך שאנשים צעירים ומשכילים, להם קל יותר למצוא מקור הכנסה אלטרנטיבי, נוטים שלא לעסוק בחקלאות בשיעורים גבוהים יותר מאשר אנשים מבוגרים ובעלי השכלה נמוכה יחסית.

מכאן מומלץ:

□ לפתח כלים משפטיים העשויים לעודד את החקלאי להמשיך בחקלאות, לרבות חוקים ותקנות שיאפשרו לוותר על דמי החכירה והעברה ישירה של מענקי עיבוד לחקלאים שיתחייבו לעבד את הקרקע באופן שישמור על ערכי הנוף והסביבה ואף ייצור אותם. בכך ניתן יהיה להבטיח הן את המשך קיומה של חקלאות בת-קיימא באזור, והן לטפח חקלאות ידידותית לסביבה, לרבות סביבת המגורים, שתמזער את החיכוך בין החקלאות למגורים, בין החקלאים למי שאינם חקלאים, בין הרואים בחקלאות מקור פרנסה לבין המתייחסים אליה כסביבה התורמת לאיכות חיים.

□ לתמוך בחקלאות באזור המרכז בהתחשב בתרומתה לנוף, לאיכות הסביבה ולתיירות הכפרית-חקלאית, באמצעות חוק לעידוד השקעות-הון בחקלאות. נציגי משרד החקלאות והמשרד לאיכות הסביבה אמורים להגדיר את הקריטריונים לפיתוח חקלאות בעלת תועלת ציבורית המספקת שירותי נוף וסביבה.

□ ליצור תנאים מועדפים אשר יעודדו את הדור הצעיר לעסוק בחקלאות, ובעיקר ליצור עניין כלכלי בתחום זה. זאת בהסתמך על אמצעים רגולטיביים ופיסקאליים (למשל, הקלות בשכר-לימוד או מלגות למתחייבים לעסוק בחקלאות לאחר הלימודים, הקלה במסים, מענקים לחקלאים צעירים, וכו'). בכך ניתן יהיה להבטיח את המשך קיומה של החקלאות במרכז הארץ גם בעתיד.

❖ ממצאי המחקר מלמדים על תמיכתם של מרבית תושבי המרחב הכפרי בפעילות מסחרית מינורית (בתי-קפה, מסעדות, חנויות, גלריות וכו'). תושבי הקיבוצים והמושבים רואים בפעילות זו, בעיקר, אפשרות תעסוקה אלטרנטיבית, בעוד שתושבי ההרחבות והיישובים הקהילתיים תומכים בפעילות מסוג זה כמספקת מוצרים או צרכי בילוי ופנאי. לעומת זאת, **תושבי המרחב הכפרי, בין אם הם עוסקים בחקלאות ובין אם לאו, לא תומכים בהכרח בהקמת מתחמי מסחר ותעסוקה גדולים במרחב הכפרי באזור המרכז; זאת בניגוד לדעה הרווחת בקרב כלל הציבור ובקרב אנשי מקצוע ומקבלי החלטות.** מכאן, מומלץ:

□ להביא בחשבון את דעתם של תושבי האזור בעת קבלת החלטות בנוגע לייעוד הקרקע ושימושי הקרקע הרצויים באזורים הכפריים, ובפרט אודות מיקומה של פעילות עסקית לא-חקלאית, כגון הקמת מרכזים מסחריים גדולים במרחב הפתוח.

❖ תושבי המגזר הכפרי מביעים תמיכה רבה בהמשך קיומו של המרחב הכפרי ובשמירה על אופיו. עם זאת, נראה כי מהותה של "כפריות" המרחב מתבטאת, לדעתם, לא רק בחקלאות. מכאן, מומלץ כי:

□ הבנייה החדשה באזור הכפרי, בה תומכים תושבי האזור, צריכה לשאת אופי כפרי. קביעה תכנונית זו באה לידי ביטוי בתכניות מתאר ארציות ומחוזיות, אך גיבוש קריטריונים ברורים לאופי הבנייה במרחב הכפרי הוא באחריות הרשויות ומוסדות התכנון המקומיים.

□ ראוי למקם פעילות לא-חקלאית באזורים המיועדים לכך ביישובים או צמוד אליהם (בנייה "צמודת-דופן") על-מנת להגיע לפגיעה מינימאלית ככל האפשר, בנוף הכפרי של האזור. עיקרון זה הוא בין העקרונות המרכזיים המופיעים במסמכים תכנוניים מובילים (כגון, תמ"א 35), בעוד שקביעת הכללים להיתרי בנייה שלפיהם יש למקם פל"ח, נתון לסמכות הרשויות ומוסדות התכנון המקומיים.

- ❖ תפיסותיהם ועמדותיהם של הנשאלים בנוגע לכיווני הפיתוח של המרחב הכפרי הן במידה רבה פונקציה של תחום עיסוקם: פיתוח עסקים לא-חקלאיים על קרקע חקלאית זכה בתמיכה פחותה בהרבה (ואף להתנגדות) בקרב תושבי המרחב הכפרי שעדיין מתפרנסים, לפחות באופן חלקי, מחקלאות ואינם פוסלים אפשרות זו לעתיד.
- ❖ לאור ממצאי המחקר הנוכחי, המלמדים על מגמה חיובית בהתייחסותם של תושבי היישובים הכפריים לפיתוח התיירות הכפרית והחקלאות התיירותית, וכן בהתחשב בתוצאות המחקר הקודם (פליישמן, פייטלסון, 2007) המעידות על קיומה של אוכלוסיית יעד בעלת עניין בפעילויות נופש סביב המשק החקלאי, ניתן להסיק כי:
 - ☐ קיים פוטנציאל סביבתי, חברתי וכלכלי בהשקעה במפגש מוצלח בין הביקוש לתיירות ולפעילויות נופש בעלות אופי כפרי-חקלאי, לבין היצע המוצר התיירותי-שיווקי המבוסס על ארגון המשק החקלאי על מגוון פעילויותיו;
 - ☐ קיים פוטנציאל יישומי של פיתוח התיירות הכפרית-חקלאית כגורם חשוב למימוש המדיניות לשמירה על חקלאות נופית ועל צביון כפרי של המרחב הכפרי באזור המרכז ומידע זה הוא חיוני לאנשי המקצוע (מתכננים) ולמקבלי ההחלטות;
 - ☐ ניתן לראות בתיירות הכפרית-חקלאית חלק מפעילות המשק החקלאי ואחת האלטרנטיבות הנוספות לתעסוקה.
- ❖ לענף התיירות החקלאית במרכז הארץ קיים פוטנציאל מבטיח להשלים בעיקר את התיירות החד-יומית. על-ידי פיתוח ענף זה ניתן להשיג מספר יעדים:
 - ☐ להגדיל את הפעילות הכלכלית והתעסוקתית במרחב הכפרי על-ידי שילוב התיירות בתוך אמצעי הייצור;
 - ☐ לתרום לשיפורים חזותיים ביישובים הכפריים העוסקים בתיירות כפרית-חקלאית, וכן לטיפול הנוף והסביבה;
 - ☐ להציע מוצר תיירותי מבוקש ומגוון ולמשוך מבקרים למטרות ביקור, חוויה או לימוד;
 - ☐ להעלות את מודעות הציבור לערכים סביבתיים ולחשיבות השמירה על הערכים הכפריים-מסורתיים ועל המרחב הכפרי, תוך שיפור תדמית החקלאים שנשחקה בשנים האחרונות;

□ לגרום להעלאת חשיבותה של החקלאות בתפקידה המחודש כמקור להכנסה לבעלי המשק ולקייבוצים העוסקים בחקלאות, תוך שמירה על איכות החיים ואיכות הסביבה ביישוב;

□ להציע לחקלאים פתרון, חלקי לפחות, שיאפשר להם להמשיך להתגורר בכפר, וגם להמשיך בפעילות החקלאית ולהתפרנס ממנה.

מכאן מומלץ:

❖ לתמוך בתיירות כפרית-חקלאית בכל הרמות, החל ממשרדי הממשלה (משרד התיירות, משרד החקלאות ואחרים) וכלה בהנהלת היישוב הכפרי בו ישנה כוונה לפתח את התיירות הכפרית-חקלאית. בהתאם לכך יש להסדיר את התיירות הכפרית-חקלאית על-פי מדיניות תכנון עקבית, לא רק ברמה הארצית אלא ובעיקר ברמה האזורית והמקומית, שמטרתה העיקרית לצמצם את החסמים הביורוקראטיים אשר מונעים מחקלאים לפתח את הפעילות.

❖ לעודד את פיתוח התיירות החקלאית באמצעי חקיקה ותכנון. בפרט יש להכיר בתיירות החקלאית כיעוד קרקע מקובל, תוך סיווג תכנוני קיים של הקרקעות בתכניות מתאר מחוזיות ומקומיות. למשל, ייעוד הקרקע לתיירות החקלאית יכול להוות אחד הביטויים האופרטיביים (שייקבע בתכניות מתאר מקומיות) של מהות הקביעה התכנונית "נוף כפרי פתוח" שהותווה בתכנית המתאר למחוז המרכז (ת/מ/מ/ 21/3). כמו כן חשוב שמשד החקלאות יכיר בחקלאות למטרות תיירות (לצורך העניין, "חקלאות תיירותית") כענף חקלאי מקובל ובעל חשיבות.

❖ יזמות בתחום התיירות הכפרית, הנשענת על הנוף החקלאי-כפרי ועל מרכזי מבקרים קטנים יחסית בעסקים חקלאיים ותיירותיים קיימים (כגון, חוות סוסים, קטיף, שבילי אופניים וכדומה) במרכז הארץ, ראויה לתמיכת משרד התיירות לא פחות מזו שבה זכו אזורי הפריפריה. כלומר, חשוב כי משרד התיירות יכיר בחשיבותה של התיירות הכפרית החד-יומית במרכז הארץ.

❖ יש לסייע ליזמים (חקלאים, יישובים, עמותות תיירות אזוריות) ולעודד אותם לפתח תיירות כפרית-חקלאית בליווי העסק משלב הרעיון ועד לשיווק ולביסוס העסק באמצעות כלים מוסדרים. כלים אלו יכולים לכלול, בין היתר:

□ עידוד מימוני של פיתוח גידולים חקלאיים שיש להם תרומה לתיירות ולנוף, כגון: צמחי תבלין, פרחים, עצי נוי וכדומה;

- סיוע פיננסי (מענקים) בשלב הקמת העסק ובתפעולו;
 - סיוע טכני וארגוני בקידום פעילויות, כגון קטיף ועיבוד מודרך של תוצרת חקלאית, מכירות ושיווק ("פסטיבלים" למיניהם שהופכים ליותר ויותר פופולאריים בקרב הישראלים: "פסטיבלים" של ינות, גבינות, תבלינים וכד').
- על-מנת ליישם זאת לא כמקרה בודד, אלא כתפיסה מערכתית, נדרש מנגנון מוסדר לסיוע פיננסי וניהולי, בעיקר ברמה האזורית והמקומית (יישובית).
- ❖ יש לקדם מחקרים יישומיים אשר יגדירו ויפרטו את התוכן האופרטיבי של התיירות החקלאית בקנה מידה אזורי ומקומי.

המחקר הנוכחי וזה שקדם לו, בדקו את כיווני הפיתוח למרחב הכפרי באזור המרכז כפי שהם נתפסו על-ידי קבוצות עניין שונות, לרבות תושבי היישובים הכפריים לסוגיהם (המחקר הנוכחי) ואנשי מקצוע (המחקר הקודם, פליישמן ופיטלסון, 2007). ממצאי המחקרים הללו עשויים לספק מידע חיוני לקביעת מדיניות תכנונית אופרטיבית באשר לעיצוב המרחב הכפרי בכלל, ואזור המרכז בפרט, במטרה לשמור על הנוף ועל הצביון הכפרי-חקלאי.

תכניות ברמה המקומית הן כלי פעיל שאמור לבטא את התוכן האופרטיבי של המדיניות וההחלטות האסטרטגיות בנוגע לפיתוח המרחב הכפרי, ולקשר ביניהן לבין מגוון העמדות והציפיות של תושביו, לרבות אלה שעדיין עוסקים בחקלאות. אולם המתרחש במגזר הכפרי – סוגיות וקונפליקטים רבים בשימושי קרקע במרחב הכפרי – מעידים על כך שמדיניות קרקעית ותכנונית ברמה המקומית אינה מבטאת בהכרח מדיניות תכנונית ברמה הארצית וגם אינה תואמת בדיוק את עמדות תושבי המגזר הכפרי. לכן חשוב לבדוק מהי מידת ההתאמה (או אי-ההתאמה) בין הגורמים השונים, בין הציפיות והעמדות לבין החלטות שונות ברמה המקומית, וכן את תפקידן של הרשויות והוועדות המקומיות בתהליך זה. נושאים אלה ראויים בהחלט למחקרים נוספים.

מראי מקום

- אלתרמן ר., האן א., 2004, "הכלים לשמירה על שטחים פתוחים", המרכז לחקר העיר והאזור, הטכניון, חיפה.
- אמדור ל., אבנימלך י., צבן ח., 2005, "שמירה על המרחב הכפרי הזכות לעבד – החובה לעבד מודל יישום "חקלאות בת-קיימא" באזורים חקלאיים נבחרים", מוסד שמואל נאמן, טכניון, חיפה
- אמדור ל., צבן ש., כהן ט., צבן ח., 2007, "פיתוח כלכלי בר-קיימא של יישוב כפרי בישראל: חקר מקרה – קיבוץ בהרי ירושלים", דו"ח מחקר, נקודת ח"ן.
- בן-יוסף א., 2005, "התרומה הכלכלית-התעסוקתית של התיירות הכפרית בנגב", מסמך שהוכן עבור הרשות לפיתוח הנגב והסוכנות היהודית לארץ ישראל.
- ברשישת א., פייטלסון ע., 1998, "התפשטות היזמות הפרטית בקרקע ציבורית", מכון פלורסהיימר, ירושלים.
- האן א., 2004, "שימושים חורגים בשטחים החקלאיים הפתוחים", מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל, 2005.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מפקד האוכלוסין והדיר, 1995.
- כהן א., סופר מ., 2007, "תמורות במושבים בשולי מטרופולין: מקרה חקר המועצה האזורית חוף הכרמל", קרקע, 63: 94-123.
- חשן א., לסטר ר., 2005, "שימוש בחקיקה בלתי-ייעודית לשמירה על שטחים חקלאיים ופתוחים", מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- משרד החקלאות, 2004, ריכוז הנתונים על החקלאות והכפר בשנים 2001-2002, הרשות לתכנון ופיתוח החקלאות ההתיישבות והכפר.
- פייטלסון ע., 1995, שמירת השטחים הפתוחים בנקודת מפנה, אופקים בגיאוגרפיה 42-43: 7-22.
- פליישמן ל., פייטלסון ע., 2007, "נוף כפרי פתוח, מציאות ודימוי: תפיסות המרחב הכפרי באזור המרכז בעיני הציבור", מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- פליישר ע., אנגיל י., 2004, "האירוח הכפרי בישראל", האוניברסיטה העברית בירושלים.

- פרנקל ואשכנזי, 2005, "חזון בר-קיימא מול מציאות זוחלת תבנית הזחילה העירונית בישראל", מוסד שמואל נאמן, הטכניון, חיפה.
- צבן ח., פלר נ., אמדור ל., אבנימלך י., אילן א., 2004, "חקלאות בת-קיימא במכלול שמירת ערכם של שטחים פתוחים בישראל", כתב עת ליער, חורש וסביבה, גליון 5-6.
- קמחי א., פוט ה., 2004, "סקר תושבים ובעלי תפקידים במגזר הכפרי", בתוך "עבודה מקדימה למחקר על עתיד המגזר הכפרי וההתיישבות", ערך א. קמחי, המרכז למחקר בכלכלה חקלאית.
- שמש-עדני א., 2002, "הערך הכלכלי של סוגי נוף חקלאי", דו"ח מחקר המוגש לקרן לקידום ערכי נוף וסביבה באזורים חקלאיים בישראל (נקודת ח"ן).
- Feitelson E., 1999, "Social norms, rationales and policies: reframing farmland protection in Israel", *Journal of Rural Studies*, 15: 431-446.
- Garrod B., R. Wornell and R. Youell, 2006, "Re-conceptualizing rural resources as countryside capital: The case of rural tourism", *Journal of Rural Studies*, 22 (1): 117-128.
- Kimhi A., 1998, "Institutional environment, ideological commitment, and farmers' time allocation: the Case of Israeli moshavim", *Economic Development and Cultural Change*, 47: 27-44.
- Kislev Y., Z. Lerman and P. Zusman, 1991, "Recent experience with cooperative farm credit in Israel", *Economic Development and Cultural Change*, 39: 773-789.
- Roberts L. and D. Hall, 2001, *Rural Tourism and Recreation: Principles to Practice*. CABI, Wallingford.
- Robinson G., 2004, *Geographies of Agriculture: Globalization, Restructuring and Sustainability*. Pearson Education Limited, Harlow.
- Sofer M., 2001, "Pluriactivity in the Moshav: family farming in Israel", *Journal of Rural Studies*, 17: 363-375.
- Sofer M., 2005, "The future of family farming in Israel: The second generation in the Moshav", *The Geographical Journal*, 171: 357-368.

